

Вчений як святий: створення академічного культу О. О. Шахматова

В. Ю. Арістов

Інститут історії України Національної Академії наук України

Доля одного вченого може визначити напрямок дослідницької думки на багато десятиліть уперед. Саме так сталося з дослідженнями давньоруських літописів. Їх визначила доля російського філолога Олексія Олександровича Шахматова (1864–1920). Він виявився засновником потужної інтелектуальної традиції, що склалася у російському академічному полі в першій половині ХХ ст. і зберігає (та ревно захищає) свої позиції по сьогодні. В межах цієї традиції шахматовські схеми історії давньоруського літописання розвивають і «творчо доповнюють», методологію копіюють, а на самого вченого покликаються як на засновника наукового вивчення літописів. Його постать стала символом поділу дослідників руської історіографії та дві категорії: послідовників Шахматова і тих, хто перебуває поза традицією. Відповідно ставлення до гіпотез і дослідницьких прийомів ученого коливається між повним прийняттям і тотальним запереченням. За останнє століття Шахматов став культовим дослідником. Наукова традиція його імені у сфері вивчення давньоруських літописів стала явищем, вартим спеціального аналізу. Її складання було нерозривно пов'язано з плеканням образу Шахматова як геніального вченого і світлої особистості.

Як підійти до аналізу цього явища і яка інтерпретаційна рамка найбільше відповідала би особливостям джерел? Слід звернути увагу на те, що інтелектуальні спільноти – таке саме соціальне явище, як і спільноти релігійні. Підкреслено секулярний статус наукової діяльності розкриває багато рис, що зближують поведінку вчених і послідовників релігійних культів. Пол Фейерабенд називав науку «найбільш сучасним, найбільш агресивним і найбільш догматичним

релігійним інститутом» [54, с. 146; 450–466]. Можна не погоджуватися зі скандальним визначенням філософа, але отримати користь від самого підходу – порівняння наукової практики з релігійною – цілком допустимо.

У випадку Шахматова це видається особливо доцільним тому, що вже сучасники вченого описували рецепцію його поглядів у релігійних категоріях. За словами викладача Київської духовної академії В. З. Завитневича, основу методології тоді ще молодого дослідника М. Д. Присьолкова *«слідует искать в [...] труде академика Шахматова, пред «результатами» которого наш автор благоговейно преклоняется [19, с. 629]; они для него своего рода евангелие, от буквы которого он отступит не смеет»* [19, с. 636].

Прикметно, що пізніше О. О. Зимін у своїх спогадах скористався саме релігійною метафорикую для опису співтовариства істориків: директор інституту історії як *первосвященник в храме науки*; Б. Д. Греков *крестился на Шахматова*; Слово [о полку Игореве] – *не символ веры* тощо [55, с. 39, 42, 329].

Формування репутації та образу Шахматова у цій статті розглянуто за аналогією до творення культу святого. Пов'язані з Шахматовим тексти 1910–1940-х рр. прочитано через «агіографічну» оптику. Такий підхід, як видається, може надати продуктивну рамку для пояснення й опису дивовижного успіху Шахматова в науці *post mortem* і виникнення «шахматовської» традиції у сфері вивчення давньоруської історіографії.

***

Благочестиве життя. Біографія Шахматова починалася цілком житійно. Він рано втратив батьків, з перших років життя проявляв дивовижні здібності; в інтелектуальних колах зарекомендував себе вундеркіндом [32]. Шахматов зайнявся наукою з гімназичних літ, і одразу привернув до себе увагу академічного співтовариства. Дослідження з мовознавства швидко принесли йому визнання. За магістерську роботу, захищену 1894 р., йому одразу присудили звання доктора. А з 1898 р. він – ординарний академік Санкт-Петербурзької академії наук, що давало величезний вплив і можливості.

Статті з історії давньоруського літописання, що почали виходити одна за одною з 1896 р. [3], перетворили Шахматова на відомого

літописознавця. Однак ровесники і старші колеги далеко не завжди зустрічали оплесками його досягнення у літописних студіях. Суттєвої новизни в його ідеях не бачили і критикували текстологічні побудови за необґрунтованість [1, с. 24; 19, с. 629–630; 22, с. 51–61, 80; 53, с. 489, 495; 34, с. 3–6; 8, с. 9–13; 9, с. 25–27]. Водночас Шахматов мав безсумнівний успіх серед дослідницької молоді – «нових людей» науки, «неофітів». Є всі підстави вважати, що авторитет Шахматова у першого покоління його послідовників живився особистими враженнями від спілкування з ним. Особиста повага переносилася й на ставлення до гіпотез Шахматова. Не тільки якості вченого, а й відкритість, щедра різнобічна підтримка (у т. ч. просування текстів, що містили відверту критику на його адресу) підкупала молодих людей. Знайомі й колеги одногосло відзначали надзвичайну харизматичність Шахматова [35, с. 474–475; 51, с. 407–408; 11, с. 5–6; 5; 23], його *обаяние* і вплив на співрозмовника чи слухача. Наприклад, для О. Є. Преснякова Шахматов – зразок *нравственной силы*, добрий товариш, котрий допомагав усім без винятку, і був *мил, как всегда* [43, с. 491, 520]. О. І. Лященко зізнавався: *«не соглашаясь с некоторыми из выводов А. А. Шахматова, я все таки должен не в первый раз повторить, что он был не только великий ученый, но и замечательный человек, общение с которым доставляло каждому много радостей»* [31, с. 335].

Своїми людськими якостями Шахматов набув чималий символічний капітал. Він був ледь не єдиним представником столичної науки, з ким можна було легко встановити контакт і одержати реальну допомогу. Шахматов не тільки допомагав з публікаціями, матеріально підтримував молодих, зокрема провінційних (наприклад, В. О. Пархоменка [12, с. 311–318; 41, с. 49–50] і Є. Ю. Перфецького [12, с. 340–342]), дослідників, а й буквально рятував їх.

Наведу показовий приклад. У 1911 р. завдяки своїм зв'язкам і авторитету Шахматов рятував молодого Перфецького, відправленого в заслання за політичним звинуваченням. Батько юнака послав ученому вдячного листа, в якому написав: *«мы видим у Вас что-то божественное, что-то святое – нет сил, нет слова выразить наши чувства, нашу благодарность за Вашу помощь»* [12, с. 340–341].

Перфецький-старший був сільським священиком, і його стиль зрозумілий. Але, слід гадати, він тільки висловив те, що було на дум-

ці й у відчуттях багатьох. Як видно з численних спогадів і відгуків, завжди доброзичливий тон Шахматова і готовність допомогти, на тлі його положення й реальної ваги у «високих колах», викликали почуття глибокої симпатії і навіть прив'язаності в тих, кому він допомагав. Складно сказати, чи була в цьому усвідомлена стратегія Шахматова з конструювання власного альтруїстичного образу. Принаймні усі відомі на сьогодні джерела не дають підстав бачити тут якесь «подвійне дно». Судячи з усього, це було цілком щиро. Але важливо те, що, незалежно від внутрішніх мотивів, «благочестива» поведінка Шахматова конвертувалася у посмертне вшанування.

Ставлення до Шахматова як святого відбилося вже у перших реакціях колег на звістку про його смерть. Наприклад, у листі до В. М. Істрина від 6 вересня 1920 р. В. М. Перетц писав: *«Как безжалостна наша жизнь, наше время, как безумно расточительно оно, давая гибнуть таким ученым! ... И таким праведникам (подчеркнуто автором – В. А.). Не потому говорю так, что был близок к покойному и любил его, а потому, что вряд ли кто-ниб[удь] встречал другого, кого можно было бы назвать более этим словом. Я всегда бесконечно изумлялся его удивительному дару делать жизнь всем, кто с ним соприкасался – легче. И едва ли у него были враги – а это в нашей юдоли великое чудо»* [49, с. 200–201].

Початки агіографії. Ранню смерть ученого, що в останні роки жив у бідності, сприйняли не просто як непоправну втрату, а й як мучеництво. Вона стала символом кінця «старої доброї» дореволюційної науки. У 1922 р. побачив світ 25-й збірник ИОРЯС за 1920 р., що зібрав численні спогади і відгуки про Шахматова. Печальний привід, коли про вченого можна було писати тільки *aut bene aut nihil*, визначив панегіричний тон текстів великої плеяди колег покійного. Збірник пам'яті Шахматова став свого роду некрологом усієї «старій» науці. Емоційна напруга авторів збірника втілилася у створенні перебільшено позитивного образу Шахматова, що своєю чергою повпливало на весь подальший досвід осмислення його наукової спадщини.

Під дією цілком зрозумілих почуттів більшості авторів «припущення» Шахматова проголошувалися «висновками», інтуїція – науковою строгістю, його підходи й схеми – епохально новаторськими та «істинними». *«Когда А. А. Шахматовым был указан истинный*

путь изучения истории нашего летописания, кажутся до изумительности странными все прежние подходы к этому изучению, над которыми мучились довольно бесплодно для науки предшествующие исследователи», – писав Присьолков [47, с. 131].

У «шахматовському» збірнику ИОРЯС «некрологические» статті про Шахматова були сповнені агіографічного духу. В них описувалося благочестиве життя й наукові чудеса небіжчика, котрий не забував про страждених, допомагав кожному спраглому, і як подвижник віддавався шляхетній праці [46, с. 91–92; 36, с. 62–63; 26, с. 44–58, 60]: «...крупнейший ученый и гуманнейший человек» [26, с.60].

За словами Ю. В. Гот'є, Шахматов – «*большое и блестящее солнце*», Колумб, що відкрив невідомі сторінки історії [15, с. 270, 281]. Суто наукові, здавалося б, заняття Шахматова постають у статтях збірника як езотерична практика і «пророцтво про минуле»: «... силой научной дивинации вызывая из мглы веков образы летописцев, Шахматов всецело входил в их мир, проникался их интересами, разделял их надежды и опасения [...] в фактах языка Шахматов прозревал душу народа» [50, с. 308].

Як і належить святому, «*это был человек удивительной скромности, удивительной доброты и сердечности, излучался добротой и мягкостью*» [35, с. 473–474]. Відзначалася його незвичайна «*притягательная сила*», що вабила до нього молодь [14, с. 329]. О. О. Круглий називав покійного генієм з істинно християнською душею і великим серцем [25, с. 247]. Він також писав: «... в отношении ко всем людям А. А. был всепрощающим; я никогда не слышал от него слова, сказанного в осуждение кого-либо [...] ни в одном, кажется, человеке так чудно и так полно не сочетались и не претворились наука и человечность» [25, с. 252].

Тут легко помітити христологічну алузію – догмат про дві природи Ісуса Христа. Характерно, що тут божественна природа замінена науковою. Аналогічний пафос бачимо у відгуку П. К. Расторгуєва: «*Так прекрасна была душа Алексея Александровича, так одухотворена была она светом вечной немерцающей Правды!*» [48, с. 318–319]. Образ праведника й мученика створив у своїй так і не надрукованій статті про Шахматова А. А. Грушка: «... *почивший Алексей Александрович был не только великим ученым, но и воистину лучезарной моральной личностью, с дивным совершенством воплощавшей в себе*

тот тип русского праведника, который так проникновенно умели изображать Достоевский и Лесков [...] да будет вечный позор тем, кто не сумел сохранить для России Шахматова, тем, кто замучил его голодом, холодом и непосильным трудом чернорабочего» (цей текст не було опубліковано у 25-му збірнику ИОРЯС через наявні в ньому закиди радянській владі – «тем, хто замучил» [4, с. 36]).

У своїх спогадах Присьолков зображав Шахматова небожителем, також рясно залучаючи біблійні мотиви: «... *путь его шел по тем горным дорогам, которые не доступны обычным переходам [...] никому из нас не удалось подняться или приблизиться к нему. Да, он высоко стоял над всеми нами, так высоко, что даже пороки наши – наша зависть и злоба – не могли дотянуться до него – бесспорного по гениальности исследователя, великого подвижника науки, удивительного и прекрасного человека. К кому же, как не к нему, могли бы быть отнесены слова Писания: «подвигом добрым потрудился»* [46, с. 92–93].

В такому ж агіографічному дусі було витримано видану у тому самому 1922 р. книгу В. В. Виноградова про Шахматова (щоправда, вона стосувалася здебільшого лінгвістичних досліджень ученого) [11]. Автор сподівався «... *составить хоть бледное и грубое [...] представление о величии научного подвига А. А.*» [11, предисловие].

Ці публікації були початком посмертної канонізації Шахматова. Створення панегіричного образу Шахматова полегшувала ще й та обставина, що незадовго до цього за тією самою схемою було вибудовано образ В. О. Ключевського – як засновника «першої наукової школи російської історіографії», «творця наукової історії Росії» і загалом «дивовижної людини нашого часу» [33, с. 9–12]. Цілком вірогідно, що колеги Ключевського й Шахматова, що належали до того самого академічного середовища, формували пам'ять про цих знакових учених за єдиним принципом.

Наступним кроком у цьому напрямку стало біографічне видання 1930 р. Назване укладачами символічно «*краткая летопись*», воно містило т.зв. «біографічну канву», порічний виклад головних подій життя й творчості вченого. У передмові вказувалося, що «... *эта летопись может послужить лишь ориентирующим материалом для будущего биографа А. А. Шахматова*» [3, с. 2–3]. Як написав би справжній літописець, «а о его житьи пакуы скажемъ».

Тож, упродовж першого десятиліття по смерті Шахматова виникла серія квазі-житійних текстів. Вкладена в їхнє створення емоційна енергія не могла не вплинути на особливості рецепції літописознавчих праць ученого. У діяльності з увічнення пам'яті виникало відчуття причетності, формувалася особлива ідентичність і культ.

Апостольське передання. Благоговіння перед Шахматовим передавалося з покоління у покоління багато в чому завдяки особистим контактам. Продовжувачами Шахматова виявилися ті вчені, котрі знали його особисто і перебували під прямим враженням від нього та/або під впливом знайомих з ним старших колег.

За спогадами Зиміна про свого вчителя С. В. Бахрушина, «...именно ему я и был обязан тем, что занялся отечественными древностями, и тем, что на всю жизнь полюбил А. А. Шахматова и его удивительную методичку источниковедения» [55, с. 61]. І це при тому, що Бахрушин не належав до активних «шанувальників» Шахматова і ставився до його концепцій з певним скепсисом.

Майбутні знані літописознавці 1940–50-х рр. (наприклад, Насонов [55, с. 71–72] і Ліхачов) здобували освіту в Петрограді в останні роки життя або невдовзі після смерті Шахматова. Там авторитет ученого був особливо сильним. Загальне враження про літописання вони отримували передусім з «Разысканий» та інших праць Шахматова.

В. Г. Вовіна-Лебедева помітила, що декілька поколінь московських учених першої половини ХХ ст. (О. І. Яковлев, М. М. Тихомиров, Л. В. Черепнін) не сприймали методи і концепції Шахматова як щось цілком нове, але підкреслювали його зв'язок з попередньою історіографією [12, с. 819–820]. Як видно, московське і ленінградське «передання» про історіографію літописання інакше вписували Шахматова в її історію.

Можна вважати, що головна роль у трансляції пам'яті про Шахматова належала Присьолкову – одному з найстарших «свідків» Шахматова. Його учнем був Насонов, провідний дослідник та видавець літописів у середині ХХ ст. У тому самому петроградському/ленінградському академічному колі виростав Ліхачов, котрий рано сприйняв ідеї Шахматова. Більш незалежні дослідники, такі як М. Ф. Лавров або В. Л. Комарович, також прямо чи опосередковано долучалися до шахматовської спадщини й підганяли власні дослі-

дження під стандарти знаменитого попередника [12, с. 427–497, 545–584, 680–735].

Саме ці вчені зайняли провідні позиції в академічних структурах, тоді як опоненти Шахматова (скажімо, Бугославський чи Істрін) навіть не мали учнів, здатних розвивати конкурентні підходи і концепції історії літописання. Створювався єдиний комунікативний простір, в якому слідування ідеям Шахматова та їхня розробка були науково легітимними і заохочувалися, а вшанування пам'яті про нього слугувало важливим інструментом (і одночасно – втіленням) підтримання цехової ідентичності.

Чудотворення і захист реліквій. Святість знаходить доведення і реалізацію не тільки в прижиттєвих подвигах, а й у посмертних чудесах. Саме такими чудесами стали видання: «Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.» 1938 р. і «Повесть временных лет и ее источники» в 4 томе ТОДРЛ 1940 р. Публікація цих уцілілих і врятованих для науки робіт актуалізувала Шахматова. Його діяння продовжувалися й після смерті. У доповнення до цього в 1940 р. вийшла «История русского летописания» Присьолкова, що давала систематичний виклад предмету цілком «за Шахматовим». Вона нагадувала водночас «Короткий курс історії ВКП(б)» і християнські тлумачення пророчих книг. Праця Присьолкова увійшла в навчальну програму Ленінградського університету [12, с. 322]. Таким чином, на нормативній основі студентам прищеплювалися шахматовські (адаптовані Присьолковим) погляди на історію літописання.

Одним з перших, хто відчув на собі культ Шахматова «в дії», став М. М. Тихомиров. У 1927 р. він підготував опис нещодавно знайденого Уваровського списку т.зв. «Московського літописного зводу кінця XV ст.». Відгук на дослідження Тихомирова написав Присьолков, причому такий, що статтю не дали в друк [12, с. 827–833]. Це було пов'язано з тим, що підхід і термінологія Тихомирова були дещо відмінні від шахматовських. Але головне – він взяв до уваги не всі праці Шахматова, де той торкався московського літописання.

У яскраво негативному відгуку Присьолкова цікава передовсім риторика, що відбиває ставлення до Шахматова і до тих, хто ним нехтує. Зокрема, читаємо: «... *дело изучения наших летописных сводов всю плодотворностью достигнутых результатов* обязано

трудам покойного акад[емика] А. А. Шахматова: он первый указал на правильный метод изучения сводов [...] Заслуги А. А. Шахматова здесь столь огромны, а выводы его [...] столь поучительны, что, казалось бы, всякому начинающему трудиться над тем же материалом, необходимо прежде всего изучить весь ход ученой работы А. А. в его постепенном плодотворном движении [37, с. 305–306].

Шахматов постає гігантом і корифеєм, у методі якого не можна сумніватися. А винним у недостатньому вшануванні дають по руках.

Зіткнулися із захистом Шахматова довелось також Бугославському. Завдяки архівним розшукам Ю. О. Артамонова стали відомі цікаві обставини дискусії довкола тексту його дослідження ПВЛ [9, с. 21–24]. Вона проходила у «Відділі давньої руської літератури і літератури XVIII ст.» Інституту світової літератури у Ленінграді. Навесні 1939 р. Бугославський подав підготовлений текст ПВЛ і вступ до нього на рецензію М. М. Тихомирову та С. К. Шамбінаго. Зауваження торкнулися переважно вступу, де автор викладав свої погляди на методи дослідження й історіографію літописання. Тихомиров рекомендував «... опустить обстоятельную критику построенной и научных методов А. А. Шахматова, поскольку она «без достаточной документальной аргументации мало убедительна и может быть принята за недооценку работ крупнейшего исследователя русского летописания» [9, с. 23].

Як бачимо, уроки Присьолкова дали свої плоди. Шамбінаго вимагав «... выкинуть всю критико-полемическую часть». У результаті від розлогого тексту лишилася відносно невелика стаття [8, с. 7–37].

Бугославський врахував зауваження і в подальшому діяв обережніше. На захисті докторської дисертації 16 січня 1940 р. він обґрунтовував актуальність свого дослідження борисоглібських текстів посиланням на Шахматова. За його словами, Шахматов включив літературні пам'ятки про Бориса і Гліба в свою смелую, поразившую научный мир концепцию древнейшего русского летописания [9, с. 29]. Як і можна було очікувати, захист пройшов успішно.

Святий патрон літописознавців. Як часто буває, з часом початковий зміст культу заміщується іншим. Святий отримує нову функцію відповідно до змін суспільних запитів. Так сталося і з Шахматовим. Впродовж 1920–1950-х рр. можна спостерігати дві форми його культу.

Для наукового середовища 1920-х рр. Шахматов був уособленням епохи, що передчасно пішла. Його світлий образ зігривав в умовах краху колишньої академічної системи, коли вчені дореволюційних поколінь опинилися на межі виживання і піддавалися остракізму з боку нових «марксистських істориків» (зокрема, зі «школи Покровського»). Це був неофіційний, внутрішньо цеховий, «ностальгічний» культ. Маніфестами цієї форми культу стали присвячені Шахматову публікації 1920–1930 рр. Останньою з них була біографічна брошура («краткая летопись») 1930 р.

Випадок Шахматова не унікальний. Спільна ностальгія за «старою наукою» виражалася у виникненні інших, і не менш вагомих, культів. Одним з таких був культ В. О. Ключевського, що почав складатися одразу по смерті вченого у 1911 р. і втілювався у серії некрологів. Але саме 1920-ті рр. породили найбільший обсяг похвальних текстів. Формальними приводами їхньої появи були десятиліття відходу Ключевського з життя у 1921 р., а також кончини його молодших колег (М. О. Рожкова, М. М. Богословського). Однак «внутрішнім двигуном» сакралізації історика були переживання академічного співтовариства щодо долі історичної науки в умовах влади більшовиків. Як показала Н. В. Гришина, саме у «поминальному» і «ювілейному» комплексі текстів викувався той образ Ключевського і його «школи», що надовго закріпився в історіографії [16, с. 24–28, 141–154].

У середині 1930-х рр. відбулося переосмислення ролі Шахматова, що було пов'язано з докорінними, «сталінськими», реформами у радянській науці. Реорганізація Академії наук перетворила її з автономного, елітарного, клубу на офіційну інституцію. Для історичних дисциплін це мало, як відомо, серйозні наслідки. Замість підкресленого відмежування від «старої», немарксистської, науки було визнано деяку спадкоємність. Репресії вчорашніх триумфаторів – «червоної професури» і «школи Покровського» – були яскравим показником змін курсу «наукової політики» у галузі історії. Нова наука шукала «національні» корені. Відбулася часткова реабілітація ідей дореволюційної історіографії [18, с. 588–598, 630] і повернення раніше репресованих науковців (наприклад, Є. В. Тарлєта М. Д. Присьолкова).

На хвилі цих змін стала можливою публікація низки важливих праць «старих спеціалістів». Для «літописознавства» ключовою подією було видання впродовж двох років (1938–1940) трьох украї важливих робіт. У 1938 р. вийшло в світ «Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.» Шахматова, що існувало тільки в чернетках. У 1940 р. у 4-му томі «Трудов отдела древнерусской литературы» було надруковано ще одну його невидану працю – «Повесть временных лет и ее источники». Нарешті, у тому самому 1940 р. опубліковано «Историю русского летописания XI–XV вв.» Присьолкова, засновану на ідеях Шахматова. Це все означало легітимацію покійного дослідника в радянській науці. Виникла нова редакція культу Шахматова, в рамках якої вчений поставав як «батько» і «корифей» «літописознавства».

Утвердження Шахматова у новій якості тісно пов'язано з тим, що відбувалося в академічному середовищі загалом. У 1930-х рр. стару російську науку почали використовувати як фонд, у якому можна було знайти «засновника» тієї чи іншої дисципліни. Яскраві приклади легко вказати у природничих науках. Скандально відомого селекціонера Т. Д. Лисенка проголосили продовжувачем справи І. В. Мічурина; одіозного фізіолога К. М. Бикова і його однодумців – спадкоємцями І. П. Павлова [58, с. 77–103, 245–259, 290–293]. Історію ледь не кожної галузі знань вибудовували за спільною схемою – «геній та його продовжувачі». Така схема спиралася на цілком конкретний зразок – «Сталин как продолжатель дела Ленина» (саме так називалася стаття В. М. Молотова 1939 р., присвячена 60-річчю І. В. Сталіна). Нав'язування незаперечного авторитету класиків марксизму як священного писання [18, с. 132–133] ставало зразком, за яким моделювалося ставлення до праць будь-яких інших «основоположників».

Добру славу по собі часто вдається залишити тим, хто вчасно йде: з великого спорту, політики, життя... Шахматову в цьому сенсі поталанило: він помер раніше за багатьох своїх колег і опонентів (1920 р.). Він не лишився в «дожовтневому періоді», застав початок радянської доби, але уникнув репресій та опали, що торкнулася багатьох дослідників давньоруської писемності упродовж 1920–30-х рр. Він не був репресований як Присьолков, не став жертвою різноманітних «справ», не опинився в еміграції. Дуже швидко, ще у довоєнний

час Шахматов, один з небагатьох представників «буржуазної науки», одержав легітимність у радянському академічному середовищі.

Показовою є характеристика Шахматова у книзі В. І. Буганова. Висловивши спочатку ритуальні слова про «глибокую ошибочность» методу Шахматова (як буржуазного, позбавленого класового підходу), автор більшу частину глави про дорадянську історіографію присвятив саме йому. Тут уже Буганов називає Шахматова «великим русским ученым», «вершиной, «Монбланом» дооктябрьского отечественного летописеведения», його метод – «блестящим» і хвалить «даже в тех случаях, когда Шахматов допускал ошибки». Шахматовим закінчується огляд дорадянського і починається висвітлення радянського періоду історіографії літописання [7, с. 13–29].

Він виявився тією єдиною фігурою, довкола якої могло згуртуватися неабияк поріділе до кінця 1930-х рр. співтовариство дослідників руського літописання. Саме з цим було пов'язано спроби «осучаснити» і «освоїти» Шахматова, якомога тісніше вплести його в новий історіографічний контекст.

Не виключено, що на користь Шахматова зіграли також особливості його поглядів на історію літописання, зокрема, на принципове питання про походження Початкового літопису. Істрін вважав, що перший літопис було приєднано до хронографу, складеному з матеріалів перекладних візантійських хронік. Тобто руська історіографія безпосередньо походила від іноземної – візантійської.

Така ідея програвала на тлі радянського «автохтонізму» (що розвинувся під впливом сталінської доктрини «радянського патріотизму»). Натомість автохтоністам було значно легше відштовхуватися від поглядів Шахматова на генезу літописання. Хоча вчений і писав про болгарську і грецьку участь у створенні найдавніших історичних текстів Русі, він все ж прямо не заявляв про вторинність літописання щодо того чи іншого «іноземного» джерела [20, с. 259–260; 6, с. 154; 10].

Варто відзначити, що легітимність дореволюційної науки, і в тому числі Шахматова, була тимчасово поставлена під загрозу в 1948–1953 рр. через розпочату тоді боротьбу з «буржуазним об'єктивізмом» і кампанію проти істориків-«ленінградців» [57, с. 188–207; 38, с. 19–27]. Численні «обговорення» і розгромні статті в цей період було спрямовано, зокрема, на заперечення спадковості

між радянською й «буржуазною» історичною наукою. Саме з цим переглядом старої історіографії пов'язана поява статті В. Т. Пашута, де різко засуджувався Шахматов [40]. Проте, ідеологічна кампанія закінчилася невдовзі після смерті І. В. Сталіна і на внутрішнє дисциплінарне життя літописознавців суттєвого впливу не мала. «Привласнення Шахматова» радянською наукою відбулося.

«Сталінська редакція» культу Шахматова яскраво проявилася в працях його головного апологета в повоєнний час – Д. С. Ліхачова. Він зображав Шахматова засновником традиції «наукового» дослідження літописів, титана, що стояв значно вище як своїх попередників, так і сучасників-опонентів [27–29]. У статтях Ліхачова творився ідеалізований образ Шахматова, складовими якого були: проникливі спостереження, цілісні концепції та «справді наукова» методологія. За таким прочитанням Шахматова ховалася стратегія Ліхачова зі зміцнення власної позиції авторитетом великого попередника. «Метод Шахматова» в його працях нагадував той, якого він додержувався сам (історико-критичному вивченню пам'ятки повинно було передувати «точное восстановление истории самого текста») [29, с. 291]. Принципи, за які боровся Ліхачов, він подавав як «завоювання Шахматова» [28, с. 482]. Так вчений конструював класика, що легітимізував би його власні текстологічні побудови.

Екзегеза і чистота вчення. Науковій спадщині Шахматова Істрін пророкував таке майбутнє: *«... чем талантливее исследователь, тем большею субъективностью проникнуты его работы, и тем труднее они могут находить себе прямых продолжателей. Но существо метода останется, и им воспользуются следующие поколения, видоизменяя его и внося свои поправки. [...] Все это особенно приложимо к Шахматову, который в истории разработки древнерусского летописания займет одно из крупнейших мест. Тем более настоятельно подвергнуть его выдающиеся исследования надлежащей оценке, на что, несомненно, потребуется много усилий, вследствие трудности усвоения самого метода автора. Последняя задача всегда является наиболее трудной»* [22, с. 48–49].

Як же відбувалося це «усвоєння»? «Метод» і «схема» Шахматова остаточно сформувалися після смерті вченого. Його дослідницька практика і погляди піддалися формалізації, догматизації й тиражуванню в прикладних працях. За словами Істріна, *«...смерть унесла*

его [Шахматова – В. А.] как раз тогда, когда наука [...] с нетерпением ожидала продолжения его работ, которые должны были [...] поставить его метод на твердый, незыблемый фундамент» [21, с. 27].

Одразу по смерті Шахматова виникла легенда про «таємницю» його «методу». Присьолков визнавав «...невозможным открытие во всей полноте тайны самого процесса изучения, сравнения и анализа наших [...] летописных сводов» [47, с. 129].

Для того, щоб використувувати, і навіть щоби полемізувати, необхідно було впорядкувати спадщину Шахматова. Початок формалізації «методу» Шахматова (опис і аналіз його прийомів роботи з літописними текстами) [2, с. 112–113, 118; 21, с. 28–37; 42, с. 164–169; 47, с. 129–134; 52, с. 290–294] і формулюванню єдиної шахматовської «схеми» історії раннього літописання [52, с. 298–299] було покладено ще в статтях ИОРЯСу 1922 р.

У подальшому головну роль у створенні «методу» й «схеми» Шахматова відіграли Присьолков і Ліхачов. Як неодноразово відзначалося в літературі, Присьолков перший побудував послідовну історію літописання (чого не зробив Шахматов) [30, с. 186; 12, с. 321–324]. Він звів у єдину систему різнорідні й часто не узгоджені між собою гіпотези. При цьому в силу необхідності відбулася селекція гіпотез і спрощення схеми. Вже у 1941 р. ця схема викладалася у десятитомовій «Истории русской литературы» [20, с. 257–288] і пізніше увійшла до оглядів з літописання [7, с. 21]. За нею, як мовилося вище, будувалися університетські програми.

Дохідливо виклавши «схему», Присьолков зробив те саме і з «правильним методом». На думку вченого, він полягав у вивченні літописів як зводів, тобто компіляцій, що включали в себе давніші зводи. Оперування при цьому великою кількістю гіпотетичних текстів Присьолков назвав «методом великих дужок» [45, с. 44–45].

Після Присьолкова найяскравіші спроби систематизації «методу» і «схеми» Шахматова можна знайти в працях Д. С. Ліхачова і Я. С. Лур'є [30, с. 185–195; 24, с. 22–23; 12, с. 475, 747–749]. Іноді відзначають, що у радянській науці відбулося поступове викривлення (і звуження) уявлень про «метод Шахматова» [17, с. 116–117]. Але «засвоєння» прийомів роботи Шахматова варто сприймати не як поступальний процес, а радше як декілька різних проектів їхньої формалізації. Насправді, кожний учений створював свій

власний образ методу великого попередника. Важливі не деталі цих авторських проєктів, а те, що вони зверталися до того самого джерела, до єдиного взірця.

У низці досліджень автори намагалися пересадити принципи «шахматовського методу» на інший матеріал, наприклад, актові джерела [55, с. 169; 56, с. 293–294] чи літописні датування [13]. Такі випадки показові, адже вчені, не завжди посвячені в усі таїнства «літописознавства», користувалися «концентратом» шахматовської практики. Це й був власне метод, бо його можна було відірвати від конкретного виду джерел.

Ще за життя Шахматова почалося «змагання» за «правильне» тлумачення й застосування його ідей і методів. Показовою є полеміка Пархоменка і Присьолкова: обидва вважали Шахматова за свого вчителя, а його методологію правильною й неперевершеною [44; 39]. Наприклад, Пархоменко закидав Присьолкову «...слепо-догматическое пользование данными «Разысканий о древнейших русских летописных сводах» А. А. Шахматова (кстати сказать, доходящее в данном отзыве г. Приселкова до того, что он отказывается понимать, как это я – в одно и то же время и считаю свою работу «прежде всего» вызванной новыми изысканиями А. А. Шахматова, и иногда позволяю себе не соглашаться с результатами их)» [39, с. 257].

Своєю чергою Присьолков, опонуючи Пархоменку, протиставляв йому Шахматова, котрий відновив «...перед нами с исключительной научной точностью весь ход нашего летописания» [44, с. 368].

Ці самі тенденції простежуються й у подальшому. Наприклад, Насонов докоряв Лихачову за недостатнє використання «...сравнительно-критического метода, впервые разработанного в трудах Шахматова. У Лур'є самым резким был упрек в отходе от шахматовской школы» [12, с. 470, 740]. І навпаки: повне слідування Шахматову його переконаним послідовникам видавалося великою заслугою. Скажімо, ось що Присьолков вважав найбільш значущим у роботі Насонова зі псковськими літописами: «...главным результатом исследования, дающим ему широкое научное значение, нужно признать правильное применение методических приемов А. А. Шахматова на верно избранном участке изучения» [12, с. 684].

До останнього часу помітно ту саму конкуренцію за монополію на «правильне» тлумачення і продовження досліджень Шахматова, на «правильність» поправок і вдосконалення його схеми.

Таким чином, наукові твори Шахматова перетворилися на, свого роду, священне писання для «літописознавства». Вони вміщували увесь потенціал дисципліни і таємниці «методу», але водночас були достатньо туманними і двозначними, щоби створювати простір для екзегези та боротьби за чистоту вчення. Виникало комунікативне поле, в якому продуктивна дискусія про історію давніх текстів могла відбуватися лише в рамках, заданих низкою ідей-догматів.

***

Наприкінці хотілося б зробити невелике методологічне і етичне зауваження. Аналізуючи формування культу Шахматова, я в жодному разі не сприймаю цей культ з позиції «філософії підозри», як штучний ідеологічний конструкт, що приховує радикально відмінну реальність. Тут взагалі реальність (зокрема, наукова адекватність текстологічних гіпотез Шахматова, а також компетентність інших дослідників літописання) не має великого значення. У мене немає підстав сумніватися у позитивних відгуках про Шахматова, у його людських якостях та у щирості авторів панегіриків. Даний нарис відстежував образ вченого і його ідей. Цей образ в різні часи і для різних середовищ виконував певні інструментальні функції.

Культ Шахматова я не розглядаю метафізично – як щось, що існує поза текстами і поведінковими практиками вчених. Відповідно мені не так важливо, якою мірою вони «вірили» у те, що писали про Шахматова. Самою своєю появою їхні тексти власне й створювали культ ученого. І ці тексти не можна відділяти від практик, в яких цей культ втілювався.

Викриття різноманітних способів конструювання і використання образу, чи точніше – образів, Шахматова (як і будь-кого та будь-чого в аналогічних дослідженнях) іноді хибно сприймають за «розвінчання». Чи не відчувається в цьому пам'ять про радянські «розвінчання» – не менш ідеологічно загострені, ніж ті культу, проти яких спрямовували такі кампанії? Як би там не було, але під удар потрапляють усі дослідження, виконані у жанрі «деконструкції».

Тут варто нагадати, що деконструкція є обов'язковою для науки як такої. Всупереч поширеному профанному уявленню, це не «руйнування» предмету дослідження, а його «розбір», демонстрація того, як і з чого «зроблено» те чи інше явище. У даному випадку я не маю на меті руйнувати шахматовську традицію у «літописознавстві». Тільки прагну показати, як її «зроблено».

Бібліографічні посилання

1. Абрамович Д. И. К вопросу об объеме и характере литературной деятельности Нестора Летописца / Д. И. Абрамович // Труды 11-го Археологического съезда в Киеве 1899.- М., 1902. – Т.2. – Отд. 2.
2. Абрамович Д. И. Труды А.А. Шахматова в области истории русской литературы / Д. И. Абрамович // Известия Отделения русского языка и словесности (далі – ИОРЯС) 1920. – Петроград, 1922. – Т. 25.
3. Алексей Александрович Шахматов 1864–1920. – Л., 1930.
4. Басаргина Е. Ю. «Жизнь и смерть А.А. Шахматова»: слово профессора А.А. Грушки на заседании памяти А. А. Шахматова в 1921 г. / Е. Ю. Басаргина // Академик А.А. Шахматов: жизнь, творчество, научное наследие. Сборник статей к 150-летию со дня рождения ученого. – СПб., 2015.
5. Басаргина Е. Ю. А. А. Шахматов и академические комиссии по вопросам печати / Е. Ю. Басаргина. – Режим доступа: <http://www.ranar.spb.ru/files/visual/shakhmatov5.pdf>
6. Буганов В. И. Отечественная историография русского летописания / В. И. Буганов. – М., 1975.
7. Буганов В. И. Русское летописание в советской историографии / В. И. Буганов // Вопросы истории. – 1966. – №12.
8. Бугославский С. А. «Повесть временных лет» (списки, редакции, первоначальный текст) / С. А. Бугославский // Старинная русская повесть. Статьи и исследования (под ред. Н. К. Гудзия). – М.; Л., 1941.
9. Бугославский С. А. Текстология Древней Руси / С. А. Бугославский. – М., 2006. – Т. 1: Повесть временных лет [сост. Ю. А. Артамонов].
10. Будовниц И. У. Об исторических построениях М. Д. Приселкова / И. У. Будовниц // Исторические записки. – М., 1950. – Том 35.
11. Виноградов В. В. Алексей Александрович Шахматов / В. В. Виноградов. – Петроград, 1922.
12. Вовина-Лебедева В. Г. Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. / В. Г. Вовина-Лебедева – СПб., 2011.

13. Гартман А. В. Монгольское нашествие на Северную Русь: хронология исторических событий. / А. В. Гартман, С. В. Цыб. – Барнаул, 2013.
14. Голанов И. Воспоминания о курсах и практических занятиях А. А. Шахматова в Петербургском университете в 1913–1914 уч. году / И. Голанов // ИОРЯС. 1920. – Петроград, 1922. – Т.25.
15. Готье Ю. Шахматов – историк / Ю. Готье // ИОРЯС. 1920. – Петроград, 1922. – Т.25.
16. Гришина Н. В. «Школа В.О. Ключевского» в исторической науке и российской культуре / Н. В. Гришина. – Челябинск, 2010.
17. Добровольский Д. А. В чем состоял «метод Шахматова» / Д. А. Добровольский // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры XVIII – XXI веков. – Челябинск, 2011.
18. Дубровский А. М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.) / А. М. Дубровский. – Брянск, 2005.
19. Завитневич В. З. [Рец.] Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. СПб. 1913 / В.З. Завитневич // Труды Киевской Духовной академии. 1914 г. Апрель. – К., 1914.
20. История русской литературы: в 10 т. Т. I. Литература XI — начала XIII века / Редкол. тома: А. С. Орлов, В. П. Адрианова-Перетц, Н. К. Гудзий. – М.; Л., 1941.
21. Истрин В. М. А. А. Шахматов как ученый / В.М. Истрин // ИОРЯС. 1920. – Петроград, 1922. – Т. 25.
22. Истрин В. М. Замечания о начале русского летописания (начало) В.М. Истрин // ИОРЯС 1921. – Петроград, 1923. – Том 26.
23. К 150-летию академика А. А. Шахматова (1864–1920). Ч. 3. «Руководящая социальная личность». – Режим доступа: <http://www.ranar.spb.ru/rus/vystavki/id/564/>
24. Кистерев С. Н. Вехи в историографии русского летописеведения / С. Н. Кистерев // Очерки феодальной России. – М., 2003. – Вып. 7.
25. Круглый А. Воспоминание об А. А. Шахматове, как директоре 1-го отделения Библиотеки Российской Академии наук / А. Круглый // ИОРЯС 1920. – Петроград, 1922. – Т.25.
26. Лавров П. Первые годы научной деятельности А. А. Шахматова / П. Лавров // ИОРЯС 1920. – Петроград, 1922. – Т. 25.
27. Лихачев Д. С. Русское летописание в трудах А. А. Шахматова / Д. С. Лихачев // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. – М., 1946. – Т.5. – Вып. 5.
28. Лихачев Д. С. Шахматов – текстолог / Д. С. Лихачев // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – М., 1964. – Т. 23. – Вып. 6.

29. Лихачев Д. С. Шахматов как исследователь русского летописания / Д. С. Лихачев // А. А. Шахматов (1864–1920). – М.; Л., 1947.
30. Лурье Я. С. Схема истории летописания А. А. Шахматова и М. Д. Приселкова и задачи дальнейшего исследования летописей / Я. С. Лурье // ТОДРЛ. – Л., 1990. – Т. 44.
31. Лященко А. И. Летописное сказание о мести Ольги древлянам (по поводу статьи проф. А. Брюкнера) / А. И. Лященко // ИОРЯС. – Л., 1929. – Т. 2. – Кн. 1.
32. Масальская Е. А. Воспоминания о моем брате А. А. Шахматове / Е. А. Масальская. – М., 2012.
33. Нечкина М. В. Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества / М. В. Нечкина. – М., 1974.
34. Никольский Н. К. Повесть временных лет, как источник для истории начального периода русской письменности и культуры / Н. К. Никольский // Сборник по русскому языку и словесности. – Л., 1930. – Том 2. – Вып. 1.
35. Обнорский С. П. Памяти академика А. А. Шахматова / С. П. Обнорский // ИОРЯС. 1920. – Петроград, 1922. – Т. 25.
36. Ольденбург С. А. А. Шахматов как человек и деятель / С. Ольденбург // ИОРЯС. 1920. – Петроград, 1922. – Т. 25.
37. Отзыв М. Д. Приселкова на Описание летописца ГИМ, Собр. Уварова, № 1366 // Приселков М. Д. История русского летописания XI–XV вв. – СПб., 1996.
38. Панеях В. М. Упразднение Ленинградского отделения Института истории АН СССР в 1953 году / В. М. Панеях // Вопросы истории. – 1993. – № 10.
39. Пархоменко В. Ответ на рецензию г. Приселкова / В. Пархоменко // ИОРЯС. – СПб., 1914. – Т. 19. – Кн. 4.
40. Пашуто В. Т. Шахматов – буржуазный источниковед / В. Т. Пашуто // Вопросы истории. – 1952. – № 2. – С. 47–73.
41. Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ ст. / А. Портнов. – К., 2011.
42. Пресняков А. Е. А. А. Шахматов в изучении русских летописей / А. Е. Пресняков // ИОРЯС. 1920. – Петроград, 1922. – Т. 25.
43. Пресняков А. Е. Письма и дневники 1889–1927 / А. Е. Пресняков. – СПб., 2005.
44. Приселков М. Д. [Рец. на]: Пархоменко В. Начало христианства Руси. Очерк из истории Руси IX–X вв. – Полтава, 1913. / М. Д. Приселков // ИОРЯС. – СПб., 1914. – Т. 19. – Кн. 1.
45. Приселков М. Д. История русского летописания XI–XV вв. / М. Д. Приселков. – Л., 1940.

46. Приселков М. Д. Памяти А. А. Шахматова / М. Д. Приселков // ИОРЯС. 1920. – Петроград, 1922. – Т.25.
47. Приселков М. Д. Русское летописание в трудах А.А. Шахматова / М. Д. Приселков // ИОРЯС. 1920.– Петроград, 1922. – Т. 25.
48. Расторгуев П. К. характеристике личности А.А. Шахматова / П. Расторгуев // ИОРЯС. 1920. – Петроград, 1922.– Т. 25.
49. Робинсон М. А. Академик А. А. Шахматов: последние годы жизни (к биографии ученого) / М. А. Робинсон // Славянский альманах. 1999. – М., 2000.
50. Сакулин П. Научно-общественная деятельность А. А. Шахматова / П. Сакулин // ИОРЯС. 1920. – Петроград, 1922. – Т. 25.
51. Соколов Б. Памяти академика А.А. Шахматова / Б. Соколов // ИОРЯС. 1920. – Петроград, 1922. – Т. 25.
52. Сперанский М. Н. А. Шахматов – историк древнерусской литературы / М. Н. Сперанский // ИОРЯС. 1920. – Петроград, 1922. – Т. 25.
53. Тихомиров И. А. Рец. на: Шахматов А. А. О начальном Киевском летописном своде / И. А. Тихомиров // ЖМНП. – 1897. – Ноябрь.
54. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / П. Фейерабенд. – М., 1986.
55. Хорошкевич А. Л. (сост.) Судьбы творческого наследия отечественных историков второй половины XX века / А. Л. Хорошкевич. – М., 2015.
56. Черепнин Л. В. «Повесть временных лет», ее редакции и предшествующие ей летописные своды / Л. В. Черепнин // Исторические записки. – 1948. – Т. 25.
57. Шаханов А. Н. Борьба с «объективизмом» и «космополитизмом» в советской исторической науке: «Русская историография» Н. Л. Рубинштейна / А. Н. Шаханов // История и историки. 2004. – М., 2005.
58. Шноль С. Э. Герои и злодеи российской науки / С. Э. Шноль. – М., 1997.